

УДК 811.161.2'373.2-112

НАРОДНА ОСНОВА ФРАЗЕОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКИХ ІНТЕРМЕДІЙ XVII–XVIII ст.

Василь ДЕНИСЮК

*Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини,
кафедра української мови,
вул. Садова, 28, Умань, Черкаська обл., Україна, 20308,
e-mail: dvv2812@ukr.net*

У статті на прикладі окремих фразеологізмів тематичних груп “пити”, “бити”, “риси людини”, “побут людини” проаналізовано формування української літературної мови XVII–XVIII ст. на народній основі. Більшість із аналізованих фразеологічних одиниць успадкована новою українською мовою та продовжує активно функціонувати нині.

Ключові слова: писемні пам’ятки, українська мова XVII–XVIII ст., фразеологізм, фразеологічна одиниця, семантична структура.

Мовна ситуація в Україні в XVI–XVIII ст. була складною з огляду на низку причин, основною з яких було розчленування української етнічної території, що спричинило за собою і мовне, наслідком чого стало посилення на Правобережній Україні українсько-польських, а на Лівобережній – українсько-російських мовних контактів. Власне, посилення це пройшло українською територією хронологічно хвилеподібно: якщо польський вплив спостерігається в XVI–XVII ст., то російський – тільки з початку XVIII століття. Йдеться навіть не про якийсь особливий різновид мови або мову (а їх тоді функціонувало кілька – “проста” українська, слов’яноруська, латинська, польська, староросійська), яка б могла задовольнити всі сфери життєдіяльності українця. Найімовірніше, потрібно виходити з того, що тодішнє українське суспільство у своїй основі складалося з представників нижчих верств, які для спілкування використовували насамперед народнорозмовний варіант української мови, що було природним. Але поширення цього варіанта української мови на всій території, закріплення за ним функції літературно-державної наражалося на значне переважання книжкової продукції з яскраво вираженою церковною письмовою традицією. Саме служителі церкви стали тими людьми, які першими зрозуміли важливість народнорозмовної мови для вирішення своїх цілей і зробили відповідні кроки для проникнення її в писемність: заміна старо- і церковнослов’янзмів, використання глос, переклад біблійного тексту і т. д. Однак на цьому справа не зупинилася: європейська Реформація показала, що народнорозмовна мова такою ж мірою функціональна, як і мова, підтримувана церковною письмовою традицією. З середини XVI століття починається активне

проникнення народнорозмовних елементів в усі жанри та стилі, у тому числі й нові. Одним із таких “новоспечених” жанрів стали інтермедії, які, як відзначає Л. Софронова, “на відміну від серйозних драм відчували себе в більш широкому культурному просторі. Вони наполягали на своєму зв’язку зі стихією фольклору, з народною культурою” [3, с. 50], а значить, могли пристосовуватися до будь-якого територіально-мовного середовища, при цьому зазнаючи додаткової лінгвістичної обробки. Це стосувалося як форм, так і мовних засобів, якими були наповнені інтермедії. В. А. Передрієнко, дослідивши шляхи становлення української літературної мови XVIII століття на народній основі, відзначив значущість сатирично-гумористичних творів у такому процесі. Вчений указав на різний ступінь лінгвістичної обробки пам’яток цього жанру з різних територій, можливість включення елементів мовного натуралізму, використання народної фразеології як жанровизначального засобу [2, с. 46–47].

Знайомство з українськими інтермедіями підтверджує використання широкого діапазону народнорозмовних фразеологізмів різних тематичних груп. Важливим тут є і те, що автори намагалися стилізувати той чи той фразеологізм під мовну сутність свого героя, надаючи фразеологічній одиниці відповідне фонетичне обрамлення.

Різні життєві ситуації на мовному рівні знайшли відображення у стійких словосполученнях, семантика яких з часом зазнала метафоричного впливу. Так, наприклад, в інтермедії з Дернівського збірника невідомий автор, описуючи ситуацію спілкування батька з сином, які обмірковували різні варіанти заробітку на життя, використав фразеологізм *мати в рот що вложити* “мати що їсти, пити”: (Син): *Назгриди ганьча А, татъку! Ну-но, татку, не журися, А сердечне до того торгу заходися. Возъм-но ся, татку, людем ворожити, Ачей, би-смо мали в рот що вложити* [8, с. 50]. Фразеологізм по праву можна вважати народним і на другу половину XVII ст. неологізмом для літературної мови, оскільки дані про нього відсутні у “Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.”, “Історичному словнику білоруської мови”. Функцію субстантива в цьому випадку виконує займенник **ЩО**, який, як бачимо з контексту, вказує на невизначений діапазон їжі і пиття, незважаючи на імпліцитно присутню сему “невелика частина чого-небудь”. Історія розвитку фразеології говорить про те, що зміни зазнали і семантична структура, і компонентний склад (варіативність субстантива і частка **не**). Таким чином, нова українська літературна мова поповнилася фразеологізмом *ріски (крихти) в рот не брати / не взяти* “зовсім нічого не їсти, не пити” [9, с. 57], де субстантивний компонент тепер позначає невелику частину їжі.

Проте спостерігаємо й семантичні зрушення у фразеологізмі аж до виокремлення нового, викликані отождненням процесу прийому матеріальної їжі власне з розвитком особистості, тобто з процесом збагачення знаннями. Народність цієї ФО підтверджує і М. Номис: № 6407 *Розжуй та це й у рот положи* [4, т. I, с. 45]. Сучасній українській літературній мові відомий фразеологізм *розжовувати / розжувати і в рот (до рота, в рота) класти / покласти (положити)* “дуже докладно пояснювати” [9, с. 749].

Відповідь батька також пересипана фразеологізмами: (Тато): *А що ж я тепер, панове, почну, б’дній чолов’як? А вже ж мин’є без сина моего недолгій в’єк. Е, ось,*

панове, из серъца-м го побил, А тепер би-м го рад колачем привабил [8, с. 51]. Тут ми бачимо ФО трьох тематичних груп: “хронологічної” семантики, на позначення психофізичного стану, на позначення відносин між людьми. ФО *недолъгій вѣк* “хтось скоро помре” не увійшла до фразеологічного фонду нової української літературної мови. Причину цього можна вбачати, з одного боку, в заміні її прислівником *недовго*, а з іншого – активізацією ФО *топтати ряст*, яка в констrukції з дієсловом *лишилося* і прислівником *недовго* реалізувала таку ж семантику, що і зафіксовано у “Фразеологічному словнику української мови”: *лишилося недовго топтати ряст* “хтось скоро помре” [9, с. 433].

Фразеологізм з *серъца-м [го] побити* “перестати любити кого-небудь” цікавий тим, що в його складі засвідчено дві архаїчні форми: це факультативні компоненти – займенник *го* і залишки перфекта – *му*. ФО зазнала незначних змін тільки на структурному рівні: спостерігаємо заміну дієслівного компонента *побити* на *викинути*. Саме з останнім компонентом фразеологізм функціонує в сучасній українській літературній мові: *викинути зі свого серця* “перестати любити кого-небудь” [9, с. 91].

Третій із наведеного контексту фразеологізм *би-м го рад колачем привабил* також має у своєму складі архаїчні компоненти. Крім того, фіксуємо незавершений процес фонетичної трансформації лексеми *колач* (пор. у сучасній українській мові *калач*). Якщо згадати функціональне призначення калача, зокрема у весільному обряді, то стає зрозумілим входження саме цього слова у структуру фразеологізму. Відзначимо також витіснення полонізму *привабити* лексемою *заманити*, з якою ФО відома в сучасній українській літературній мові: *не заманити калачем* “не спокусити будь-кого ніякими принадами, спокусами” [9, с. 312].

В іншій ситуації син з батьком з'ясовують між собою, як їм розділити зароблені гроші. Для відображення “гарячої точки” ситуації невідомий автор в уста сина вкладає мінімальний фразеологізм *по правдѣ* “справедливо”, моделюючи негативну семантику за допомогою частки *не* – *не по правдѣ дѣлити* “нечесно, з вигодою для кого-небудь”: (Син): *Ой, зле ти, татку, не по правдѣ дѣлиш! На себе пят, а на мене одино мѣриш!* [8, с. 53]. Народність ФО підтверджується її відсутністю в історичних словниках української мови. У сучасній українській літературній мові фразеологізм продовжує функціонувати з такою ж семантикою [5, т. VII, с. 499].

Розмаїття фразеологічних одиниць на позначення пиятики демонструють твори, в яких переважає народнорозмовна основа. Так, в інтермедії натрапляємо на таку ситуацію: батько заспокоює розгніваного сина. Автор словесну баталію супроводжує фразеологізмом, що репрезентує семантичне поле “випивати алкогольні напої”. Зазначимо, що автор, щоб уникнути тавтології, використав синоніми *горѣлка* – *змиєвъ дзядъ*: (Тато): *Не так, синку! От ми ся на горѣлку зложѣмо, А по той ся праці увеселѣмо. Маємо кобзу, будемо собѣ фурдате грати, А змиєвого дзяда будемо споминати* [8, с. 53]. У наведеному прикладі фразеологізм служить для реалізації значення “випивати алкогольні напої”. Отже, автор, усвідомлюючи шкоду пияцтва для суспільства, все ж таки використовує не пряму його однослівну номінацію, а описову, яка має більший стилістичний потенціал

порівняно з прямою: ефект досягається тим, що, по-перше, *змиєвь дзядь* – це не власне, а будь-які спиртні напої, по-друге, *будемо споминати* – начебто ненароком трішки випити, по-третє, тільки об'єднання цих конструкцій в одну показує руйнівну силу пияцтва – випивши одну чарку, людина шукає все нові приводи-тости (що власне нам демонструє лексема *дзядь*, яка одночасно входить у два семантичних поля) для продовження пиття. У сучасній українській мові залишилася функціонувати фразеологічна одиниця з компонентом *змії*: *зелений змії* “горілка” [5, т. III, с. 621; 9, с. 339], хоча спостерігаємо зміни в семантичній структурі: *напій* → *хвороба* (алкоголізм).

В іншій сцені з драми “Олексій, чоловік Божий” автор змальовує святкування весілля сина Евфеміяна. До пана прийшли слуги, аби привітати його з такою подією. Проте головною метою для них є випити. Епіцентром розмови чоловіків стає алкогольний напій, його смакові якості та хто і скільки зможе випити. Так, власне пиятику розпочинає слуга, який, виголошуючи тост, завершує його словами: *З ними і ви здорові! Того вам виншую, А пью заздоровною до ваимости сию* [8, с. 90]. За даними “Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.”, в українській мові функціонували церковнослов'янське *заздравіє*, його дериват *заздравний*, а також повноголосна форма *заздоровьный*, *заздоровный* [6, вип. 10, с. 37]. Отже, наведений контекст засвідчує, що фразеологічна одиниця є пристосованим до ситуації застілля релігійним штампом, який виголошують перед питтям першої чарки. Фразеологізм реалізує “оксюморонне” значення “пити, уживаючи спиртне і бажаючи при цьому здоров'я”. Це стійке словосполучення не ввійшло до фразеологічної скарбниці нової української мови, хоч атрибутив *заздоровний* реєструє “Словарь української мови” за ред. Б. Грінченка [4, т. II, с. 39]. “Словник української мови” реєструє номен *заздравиця* та похідний *заздоровний*, виокремлюючи в першому значення “коротка застольна промова або пісня на честь кого-, чого-небудь з побажанням здоров'я, довголіття”, а в другому – “в якому висловлюється побажання здоров'я // який піднімають, випивають з побажанням здоров'я // який містить прохання про здоров'я для кого-небудь” [5, т. III, с. 124]. Проте модель утворення словосполучення збереглася в сучасній українській мові, що засвідчує “Словник фразеологізмів української мови”: *пити / випивати мирову* “мириться, уживаючи спиртне з цього приводу” [7, с. 504].

Автор ускладнює ситуацію тим, що чарка тільки одна, а випити хочуть усі. Очікування спричиняє до того, що чоловіки починають підганяти один одного. З їх уст лунають метафоризовані конструкції на кшталт: *А не жартом же добры, зараз ся почувся! На, на, не духом пий, щоб-ес не захлынувся* [8, с. 88]. Імперативне словосполучення-побажання мотивоване ситуацією очікування і передачі наступному із застільних чарки, тобто час перебування чарки в руках обмежених. У наведеному контексті воно реалізує семантику “швидко випивати алкогольний напій”.

Однак так довго тривати не може, бо після випитого людину тягне поговорити, а це значить, що вона затримує передачу чарки іншій. “Найскрутніше” в цій ситуації останнім, які стомлюються від чекання. Вони апелюють до перших, використовуючи як вагомий засіб фразеологізм: *До вечера, як бачу, вы ся честовати*

Сами лиш будете и собѣ розправляти, А до мене-то черга колись прийти маєть? Нахилю ж я из цебра, нехай хто звязаеть! [8, с. 89]. Фразеологічна одиниця *приходить* (*прийшла, прийде*) *черга* збереглася в сучасній українській мові, де функціонує зі значенням “для когось виникає необхідність (щось зробити)” [5, т. VIII, с. 87].

Проте й порушення застільних традицій, як-от у цьому випадку (не дочекавшись, випив надміру з великої посудини), може призвести до небажаних наслідків, про які попереджають учасники застілля, вдало вмонтовуючи у свої застереження фразеологізми: *Да тамся, стары, що тобѣ приступило? Напиток – власне огонь, а так жереш смѣло! Ед зараз тебе кинеть, що отсюль не трапиш! От уже черга пришла! Здоров! Що ся кватиш?* [8, с. 89]; *До мене вже пий! Уж у ему очи Посоловѣли, власне, як у поторочи* [8, с. 89]. Дію спиртних напоїв на організм людини передає словосполучення *отсюль не трапиш* “хтось утратив здатність нормально рухатися або стояти через уживання алкогольних напоїв”. Прикметно, що участь у творенні стійкої одиниці беруть дієслова руху або ж іменники на позначення частини тіла, призначенням якої є переміщати людину, або ж прислівники місця. Ця мотивація дозволяє зрозуміти багатство і синонімічність конструкцій, які збереглися в сучасній українській мові і функціонують із таким же значенням – *ноги не слухають, ноги не несуть, з місця не зрушиш* та ін. Фразеологізм *очі посоловіли* в наведеному контексті реалізує значення “від випитого погляд потускнів, став невиразним, очі сонними”. Лексикографічні праці не кодифікують цієї стійкої одиниці. Проте Б. Грінченко у словниковій статті *посоловіти* робить вказівку, що дієслово вживається стосовно очей [4, т. III, с. 366]. У “Словнику української мови” функціонування лексеми проілюстровано достатньою кількістю прикладів, які підтверджують закріплення в мовній практиці українців словосполучення *очі посоловіли* як стійкого. Однак саме вказівка на ознаку “стійке” у словнику відсутня [5, т. VII, с. 352].

Продовженням пиятики стають танці, які господар влаштовує вже для добряче п’яних гостей, аби випровадити їх зі свого обійстя. Порушена координація рухів, загальмування процесів мислення призводять до чергової сварки між учасниками: *От, поганые сыны, перешили дорогу! Ад я вам которомусь переломлю ногу!* [8, с. 91]. У наведеному фрагменті фразеологізм репрезентує значення “зробити комусь перешкоду в досягненні якоїсь мети”. Фразеологічна одиниця збереглася в новій українській мові і продовжує в ній функціонувати [5, т. II, с. 379].

В іншій інтермедії головні дійові особи – німець і українець (хлоп). Автор висміює хвальковитість німця і, навпаки, вивищує кмітливість сільського трудівника, якого вже нічим не можна налякати. Вигадані німцем слава, доблесть, мужність, підкріплені військовою амуніцією, ідуть ні в яке порівняння зі знаряддям, яке є водночас і засобом для добування їжі, і засобом для захисту і нападу.

Говорячи про українські інтермедії взагалі, відзначимо, що в досліджуваних текстах виявляють активність фразеологізми із семантикою “побити”. Як правило, в інтермедіях вони виступають одним із засобів репрезентації погрози в ситуаціях, коли одна людина обманує іншу, намагається лестощами увійти в довіру, уникнути покарання за проступок і т. п. Так, у цій же інтермедії невідомий автор

використовував варіант фразеологізму *києм обертати* – *иму оберътати цѣплом*: (Хлоп): *И шпѣга ти тая нѣчого не поможе, Як тя иму оберътати тим цѣплом, небоже!* [8, с. 57]. Уживання лексеми *цїп* у структурі фразеологізму не є випадковим. Воно мотивоване перенесенням ситуації, в якій це сільськогосподарське знаряддя використовують. У розмові між українцем і німцем *цїп* протиставляється *шпазі*, таким чином виступаючи і зброєю, і засобом покарання. За даними “Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.”, в українській мові зазначеного періоду функціонував фразеологізм *кий на собѣ понести* “бути покараним биттям кием” [6, вип. 14, с. 92], джерелом якого, на нашу думку, була юридична сфера. Сучасна українська мова збагатилася ФО з варіативним дієслівним та іменниковим компонентами: *покуштувати різок (київ і т. ін.)* “бути побитим різками, киями і т. п.” [5, т. VII, с. 57]; *грїти / погрїти [палицею (києм і т. ін.)] спину (плечі, ребра тощо) кому*. “Бити, карати кого-небудь” [2]; *обламати / обламувати кий (палицю, віник і т. ін.)* На кому, про кого. “Дуже побити кого-небудь” [9, с. 568; 2]; *скуштувати (покуштувати) віника (кия, лозин, різок, нагаїв і т. ін.)* “Бути побитим чимось” [9, с. 822; 2].

Незабаром розмова між героями досягає свого апогею: українець у притаманній йому манері з іронією висміює хоробрість німця, для чого використовує порівняння зі “слабкою статтю”: (Хлоп): *Ба й ти, слишу, великої слави доказав, Коли-с не одну бабу на печі везав!* [8, с. 57]. Мотиваційна основа метафоричного словосполучення лежить на поверхні: якщо взяти до уваги значення лексеми *баба* “жінка похилого віку” або “жінка взагалі”, то стає зрозуміло, що перемогти слабшого за себе суперника, який не може чинити гідного опору, беззахисного, не становить труднощів. Для досягнення стилістичного ефекту невідомий автор удало впливає і конструкцію “прийменник + іменник” для позначення локалізації дії: *пїч*, точніше *лежанка*, – місце, де люди лежать, коли хворіють або відпочивають після праці, сплять. Відзначимо, що використання іменника *пїч* тут не випадкове: *пїч*, крім усіх позитивних конотацій, здавна була символом боягузтва, недоречної хоробрості, про що свідчать наведені далі контексти: *Рицар-то я добрий, бо палаши маю, / Бо-м барзо сміливий, то добре знаю. / Бо порадьте ви, панове, у кого кїнь добрий, би його торгувати, / А єжелі би добрий – і без грошей взяти, / Бо гди ж хочем війну міти. / Але безмалъ чи не ліпше би верх печі сидіти? / Правда, гди би пїч на коні, а я верх печі воював, / А, окрух хліба в руках держачи, добре його утинав* [1, с. 134–135]; *А баб старих на пїч саджали / І на печі їх штурмовали, / Бач, для баталії в примір* [3, с. 11]. Цей символізм печі для української етнокультури відзначає і В. В. Жайворонок (пор. *За ходячим ліс, за лежачим пїч; На печі то й баба хоробра*) [1, с. 456].

Підсилює іронію всієї конструкції *не одну бабу на печі везав* нумератив *едну* з часткою *не* – цього достатньо, щоб висловити всю сутність хоробрості німця, який тільки для такої “війни” і був придатний.

В інтермедіях подибуємо ще багато народнорозмовних фразеологізмів (напр. *не час мормолѣю трепати, бѣши драв твою мат, драла доброго дати, у злиднях купався, у тры погібелѣ гнутися* та ін.). Однак уже наведені ФО дозволяють стверджувати, що в досліджуваних текстах їх місце не випадкове: саме

народнорозмовні ФО виступають тим стилістичним маркером, який свідчить про функціонування і становлення нової української літературної мови на народній основі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Жайворонок В.В.* Знаки української етнокультури : словник-довідник / В.В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
2. *Передрієнко В.А.* Формування української літературної мови XVIII ст. на народній основі / В.А. Передрієнко. – К. : Наук. думка, 1979. – 143, [1] с.
3. *Софронова Л.* Старинный украинский театр. Проблемы генезиса и культурной функции / Л. Софронова // Другий Міжнародний конгрес українців (Львів, 22–28 серпня 1993 р.) : доповіді і повідомлення. Літературознавство. – Львів, 1993. – С. 48–51.
4. Вірші на Воскресеніє Христово // Українська література XVIII ст. Поетичні твори, драматичні твори, прозові твори. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 134–135.
5. Інтегрована лексикографічна система “Словники України”, версія 1.05 [Електронний ресурс] : В.А. Широков, О.Г. Рабулець, І.В. Шевченко, О.М. Костишин, К.М. Якименко. – [К.] : Довіра, 2005. – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM) ; 12 см. – Систем. вимоги: Microsoft Windows 2000/XP, Internet Explorer 5.0+. – Назва з контейнера.
6. *Котляревський І.П.* Енеїда : Поема / І.П. Котляревський. – К. : Рад. школа, 1989. – 286 с.
7. Словарь української мови / за ред. Б. Грінченка. – К. : Наук. думка, 1996–1997. – Т. 1–4.
8. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1–11.
9. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / НАНУ ; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 1994–2010. – Вип. 1–15.
10. Словник фразеологізмів української мови / Білоноженко В.М., Гнатюк І.С., Дятчук В.В. та ін. ; відп. ред. Винник В.О. – К. : Наук. думка, 2003. – 788 с.
11. Українські інтермедії XVII–XVIII ст. / АН УРСР ; Ін-т літератури ім. Т.Г. Шевченка ; вступ. стаття і відп. ред. М.К. Гудзія, підгот. тексту Л.Є. Махновця. – К. : Вид-во АН УРСР, 1960. – 239 с.
12. Фразеологічний словник української мови / уклад. В.М. Білоноженко та ін. – К. : Наук. думка, 1999. – 984 с.

Стаття надійшла до редколегії 27.10.2011

Прийнята до друку 30.11.2011

**THE FOLK BASE OF THE PHRASEOLOGY OF THE UKRAINIAN
INTERLUDES OF THE 17th–18th cc.**

Vasyl DENISYUK

*Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University,
Ukrainian philology department,
28 Sadova str., Uman, Cherkassy region, Ukraine, 20308,
e-mail: dvv2812@ukr.net*

It this article author shows the formation of the Ukrainian literary language of the 17th–18th cc. on the base of the phraseological thematic groups such as “drink”, “beat”, “human traits”, “mode of human life”. Most of the analyzed phraseological units were borrowed by the new Ukrainian language and still functioning.

Keywords: written monuments, Ukrainian language of 17th–18th cc., phraseologism, phraseological units, semantic structure.

**НАРОДНАЯ ОСНОВА ФРАЗЕОЛОГИИ УКРАИНСКИХ
ИНТЕРМЕДИЙ XVII–XVIII вв.**

Васи́лий ДЕНИСЮ́К

*Уманский государственный педагогический университет имени Павла Тычины,
кафедра украинского языка,
ул. Садовая, 28, Умань, Черкасская обл., Украина, 20308,
e-mail: dvv2812@ukr.net*

В статье на примере некоторых фразеологизмов тематических групп “пить”, “бить”, “черты человека”, “быт человека” анализируется процесс формирования украинского литературного языка XVII–XVIII вв. на народной основе. Большинство из анализированных фразеологических единиц унаследованы новым украинским языком и продолжают в нем активно функционировать.

Ключевые слова: памятки письменности, украинский язык XVII–XVIII вв., фразеологизм, фразеологическая единица, семантическая структура.